

İstanbul'da Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Yapıları'nın kent bütünü içindeki yerinin değerlendirilmesi

Selda KIZILDERE*, Metin SÖZEN

İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Taşkışla, 34437, Taksim, İstanbul

Özet

Türk mimarlık tarihi yazımında 1908-1930 yılları arasına tarihlendirilen Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi yapıları, Batılılaşma döneminden başlayarak Tanzimat'ın ilanı ile devam eden modernleşme programı çerçevesinde biçimlenişini sürdüren İstanbul'da 20. yüzyılın başında görülmeye başlar. Plan şemalarında batının klasik disiplinini özenle uygulayan bu mimarlar yeni bir plan aramak yerine cephe düzenlemesine ve bezeme programına daha çok önem vermişlerdir. Postahane, iş hanları, iskeleler, yönetim yapıları, depolar, apartmanlar, okullar, anıtlar bu dönemin yapı envanterinde yer alırlar. Genellikle küçük Ulusal'cı kent odakları yaratan bu yapılar kent-mimarlık organizasyonunun henüz yerleşmediği bir dönemde küçük şehircilik denemeleri gibidir. Bu denemelerin henüz ciddi organizasyonlar olmadığı yapıların bu dönem mimarlığında hâlâ tek ürün olarak değerlendirilmesi, gösterişli ve masraflı yapılar olmasıyla açıklanabilir. Yine de zaman içinde gelişen bir çabadan söz edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Ulusal Mimarlık, Batılılaşma, Tanzimat.

Evaluation of the First National Architecture Period buildings among the city in İstanbul

Abstract

The buildings of the First National Architecture Period in the Turkish architecture history dated between 1908 and 1930, begins from the beginning of the 20th century in İstanbul, which, starting from Westernization and continuing in Administrative Reforms (Tanzimat), have undergone a modernization program. These architects, applying classical western discipline to their plan diagrams fastidiously, have attached more importance to flashing and decoration programs instead of seeking new plans. Post offices, office blocks, piers administrative buildings, warehouses, apartment houses, schools and monuments take place in the building inventory of the period. Their structures, which generally create small Nationalist urban centers, are like small city planning attempts in a period when urban-architecture organization has been established. The fact that these attempts are not yet serious organizations can be explained by their evaluation as single products in the architecture of the era and by them being magnificent and costly buildings. Yet an effort developing in time can be worth mentioning. Being technically as successful as their western counterparts, these buildings also included elevators, electricity, air conditioning, central heating systems, laundries, which were newly added to urban life. The development line of these buildings in İstanbul were broken with the change in the economic conjuncture and with the centre moving to Ankara, and construction of the buildings of First National Architecture Period, which could have found an area of expansion in within a conscious city planning organization have stopped.

Keyword: National Architecture, Westernization, Administrative Reforms.

*Yazışmaların yapılacağı yazar: Selda KIZILDERE. seldakizildere@yahoo.com; Tel: (212) 533 45 55.

Bu makale, birinci yazar tarafından Mimarlık Fakültesi'nde tamamlanmış olan 'İstanbul'da Birincisi Ulusal Mimarlık Dönemi Yapıları'nın kent bütünü içindeki yerinin değerlendirilmesi' adlı doktora tezinden hazırlanmıştır. Makale metni 22.12.2005 tarihinde dergiye ulaşmış, 29.12.2005 tarihinde basım kararı alınmıştır. Makale ile ilgili tartışmalar 30.06.2006 tarihine kadar dergiye gönderilmelidir.

Giriş

Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin ilk örnekleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Meşrutiyet yıllarına rastlar. 19. Yüzyıl sonunda Avrupa'daki büyük ekonomik, endüstriyel ve bilimsel gelişmelerin sonucunda düşün alanında bir çok akım ortaya çıkmıştır. Bunlardan Osmanlı ülkesinin parçalanmasına neden olan uzantısıyla "Ulusçuluk" akımı en etkili olandır. 1908'den sonra Türk halkının İmparatorluk içinde bir ulus olarak varlığı hissedilmeye başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet yapısını, kurumlarını ve binalarını modernleştirme yolundaki çabalarını sürdüren Jön Türkler'in 20. yüzyılın başlarında ulusçuluk akımı ile karşılaşması, özellikle bina yapımında, 19. yüzyılda hakim olan ve batılı mimarlar eliyle uygulanan eklektisist-revivalist üslup uygulamalarının sonucunda ortaya çıkan yeni mimaride ifadesini bulmuştur. Bu defa mimarlar dönemin düşüncesi ile neredeyse paralel biçimde mesleki eğitimlerini almış Jön Türk'lerdi. Kendilerinden önceki eklektisist-revivalist eğitimden geçmiş olan bu mimarlar İttihat ve Terakki'nin düşünürü Ziya Gökalp'in yeni bir heyecan getiren Ulusçuluk anlayışının her yerde Türk unsurlar arayışı neticesinde öncelikle o güne değin kendilerini Osmanlı olarak nitelemiş olmanın verdiği cesaretle ulusal formlar için klasik Osmanlı dünyasına bakmakta haklı görünmektedirler.

Batıda başlayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Ziya Gökalp'in öncülüğünde yer edinen Ulusçuluk kavramının etkisinde yeni bir mimarlık oluşturan Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın öncüleri ve kendilerinden sonra gelen mimarlara örnek olan mimarlar Kemalettin Bey (1870-1927) ve Vedad Tek (1873-1942)'dir. Bu dönem mimarlarını tanımak için yaşadıkları yüzyılda etkilendikleri ve içinde geliştikleri mimari çevreye bakmak gerekir.

Ondokuzuncu yüzyılda batı normlarında yapı üretimi önem kazanmıştı. İstanbul'un alışılacağı görünümünün dışında büyük binaların yapımına başlanılmıştı. Şehrin ölçeklerini değiştiren bu yapı faaliyetlerinde batılı mimarların payı büyüktü. Dönemin önemli mimarlarından biri,

hiç kuşkusuz, Alman hükümeti tarafından İstanbul'a gönderilen Profesör Jachmund'du. Gerçek görevi o zaman Almanlarca inşa edilmekte olan demiryolları projesinde önemli konumu olan Sirkeci Garı'nın inşaatıydı ama Jachmund aynı zamanda İnşaat Mühendisliği okulunda öğretim üyeliği yapmaktaydı (Yavuz ve Özkan, 1985). Jachmund mimarlığını üstlendiği Sirkeci Garı'nda doğu seçmeciliği üslubunu kullanmıştır. Jachmund, asistanlığını da yapmış olan Mimar Kemalettin Bey'in Almanya'da eğitime gönderilmesine katkıda bulunmuş, görüşleri ve uygulamaları ile hem Kemalettin Bey'i hem de Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nda söz sahibi olacak genç öğrencilerini etkilemiştir. Jachmund'un Sirkeci Garı ve D'Aronco ve Vallauray'nin Haydarpaşa Tıbbiye Okulu'ndaki bazı düzenlemeleri adeta Birinci Ulusal Mimarlık'ı haber verir niteliktedir (Saner, 1988).

Yine Jachmund gibi yabancı mimarlardan biri Alexandre Vallauray ise İstanbul'da doğmuştur. Bir çok kaynakta Fransız olduğu söylenen mimarın aslında İtalyan asıllı olduğu Cengiz Can tarafından belirtilmiştir (Can, 1995). Sanayi-i Nefise Mektebi'nde başöğretmenlik de yapan mimar Osmanlı Bankası Düyun-ı Umumiye idaresi binası gibi büyük ölçekli yapı örnekleri vermiştir. Düyun-ı Umumiye binasında yerel motifleri kullanarak, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane binasında ise doğunun mimari öğeleri (minareyi andıran saat ve köşe kuleleri gibi) ile yeni bir cephe yaratarak doğu seçmeciliği tavrını sürdürmüştür. Vallauray'nin Arkeoloji Müzesi binasındaki neo-klasik tercihinin dışında İstanbul'daki mimari yaratımlarında hep bu tarz etkili olmuştur. Otto Ritter ve Helmut Cuno'nun ise Bavyera üslubuyla Haydarpaşa Garını (1908) inşa ettiklerini biliyoruz (Yavuz ve Özkan, 1985). Mimari tutumları ve eğitimci kimlikleri dolayısı ile yetiştirdikleri genç mimarlar üzerinde üslupsal etkileri göz önüne alındığında Jachmund ve Vallauray diğerlerinden ayrılır. Bu Üslup etkisi en çok yetiştirdikleri kuşağın Birinci Ulusal Mimarlık Akımı içinde yer alacak mimarları üzerinde olmuştur.

Mimar Kemalettin ve Vedad Tek'den başka; Arif Hikmet Koyunoğlu, Ali Talât Bey, Muzaffer

Bey, Gulio Mongeri, Mehmet Nihat, Hüsni Tümer, Necmeddin Emre, Tahsin Sermet, Vasfi Egeli, Mukbil Kemal, Y. Terziyan, Nafilyan, Ahmet Burhanettin Tamcı, A. Kemal, Alaettin Özaktaş, Aram Hancıyan, Cemil, Ekrem Hakkı Ayverdi, Galip, Hafı, İbrahim Beykozoglu, İrfan, J. D'Armi, Kavafyan, Küçük Kemal, Kemal Altan, Leon Güreğyan, M. D. Çurvidas, Mehmet Fesçi, Mesut Özok, Nesim Sisa, Nuri Nafiz, Rafael Rus, Şefik, Tanaş Yamas, Taşçıyan, U. Ferrari, Yahya Ahmet, Yorgiadis, Ziya, Zühtü Başar gibi mimarlar da Ulusal Mimari etkisinde ürün verdiği düşünülen mimarlardandır (Sözen, 1984).

İstanbul'da Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Yapıları'nın kent bütünü içindeki yerinin değerlendirilmesi

Belirli bir dönem ideolojisi içinde tanımlanan Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın ağırlıklı olarak ürün verdiği iki büyük kent İstanbul ve Ankara'dır. Şüphesiz Ankara Cumhuriyet'in ilk yıllarının ideolojisinin pratik alanı olarak Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'na fazlaca şans tanımıştır. İlk yıllar mimarisine baktığımızda Ankara'nın Birinci Ulusal Akımı ile biçimlendiğini, devlet eliyle bu pratiğin desteklendiğini görmekteyiz. Ankara'daki yeni cumhuriyetin dili ve anlatım biçimi Birinci Ulusal Mimarlık'tır ve buradaki yeni kent Anadolu'nun yeni kentleri için ilham vermektedir. Buradaki biçimler diğer cumhuriyet kentlerinin oluşum sürecindeki temel biçimler olarak kabul görmüşlerdir. Sonraki yıllarda cumhuriyet ideolojisinin yeni bir dil arayışı ve yeni biçim örüntülerini kabul edişi ile birlikte devrini tamamlayan Birinci Ulusal Mimarlık süreci başkent tarihi açısından kent bütünü içinde belirli bir dönem mimarisi olarak yerini muhafaza etmektedir.

Çalışmanın konusu olan asıl nokta Birinci Ulusal Mimarlık'ın İstanbul kenti içindeki durumudur. İstanbul Bizans'ın başkenti ve yüzyıllarca Osmanlı payitahtı olması ile cumhuriyetin başkenti Ankara'dan farklı bir durumdadır. Birinci Ulusal Mimarlık da geçmiş tarih katmanlarında yer alan mimari üsluplar gibi İstanbul Mimari'si'ni belirleyici ve tamamlayıcı unsur

olarak kent içindeki yerini almıştır. Bu dönemde bilinçli bir biçimde ve belirli bir plan doğrultusunda oluşturulmuş bir kent düzenine sahip olmadığı düşünülen İstanbul'da yeni bir şehir yaratmak için kent planlama çalışmalarına devam edilmekteydi. İstanbul'da Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi yapıları Ankara örneğinden farklı olarak yeni cumhuriyetin teşvikiyle değil fakat benzer biçimde yeni bir yönetim şeklinin ve tanzimat düşüncesiyle beslenmiş yeni kadroların desteğiyle yapılmışlardır. Pek çok yayında mimarlık ve ideoloji ilişkisi üzerinde yapılan tartışmalarda birincil örnek olarak bu dönemin gösterilmesi, yönetim ve ideolojinin değişmesine rağmen bu dönem mimarlığının yönetici erkele olan olumlu ilişkilerinin sonucudur. Bilindiği gibi bu ilişki eski formların reddi ve yeni mimarlık akımları ile bozulmuştur. Görüldüğü gibi İstanbul'da Birinci Ulusal Mimarlık yapıları söz konusu olduğunda da yönetici erk ve mimarlık ilişkisinin çok uzağına düşmek mümkün görünmemektedir. Çünkü bu yapıların var olduğu İstanbul kentinin doğal gelişim ve büyüme eğilimi, Tanzimat'ın yeni kent uygulamaları ile batı standartlı bir biçim almaya başlamış ve dönemin siyasal, hukuksal, ekonomik yönelimlerinin etkisiyle yeni yapı tipolojilerine yer verir bir nitelik kazanmıştır. Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi yapılarını ve bunların kent bütünü içinde yaratıkları değişimi ve kent dokusuna getirdikleri yeniliği analiz edebilmek için öncelikle o güne gelene dek var olan düzendeki yenilik arayışlarında kentle ilgili reformlara ve kamusal alanın oluşumuna bakmak gerekmektedir.

Modernleşmek ya da asrileşmek için her alanda reformlara ihtiyaç vardı. Tanzimat'la birlikte bu reformların uygulanması hareket kazanmıştır. Özellikle kentin gelişimi için atılan adımlarda zamanının önünde giden bir yaklaşım söz konusuydu. Kent adeta reformların gösteri alanı durumundaydı. Tanzimat'ın aydınlanma geleneği üzerine inşa ettiği yeni yaklaşımların önde gelen göstergelerinden biri olan modern bir kent düzenleme isteği, geçmiş dönemlerden devam eden kente dair uygulamalara bilimsel ya da kurullarla şekillenmiş bir temel oluşturmaya çalışıyordu. Bu geleneği sürdüren yeni kent düzenleme çalışmaları 20. yüzyıl başına dek devam

etmiştir. Kentte büyük değişimlerin yaşandığı bu dönemde kentin mimari biçimini oluşturan akım bugün Birinci Ulusal Mimarlık Akımı olarak adlandırdığımız dönemin yapılarıydı. Yüzyılın başından 1930'lara dek etkisini sürdürecektir olan Birinci Ulusal Mimarlık belli bir ulusçuluk kültürü ile beslenmiş, batılı bir eğitimle desteklenmiş, Avrupa ve İstanbul Mimarisinin o güne kadar süren eklektisist-revivalist eğilimli mimari anlayışının etkisinde oluşmuş, fakat daha Türk, daha özgün bir üslup olarak ortaya çıkmıştı. Döneminde "Birinci Milli Üslup", "Milli Mimari Rönesans'ı", "Yeni-Osmanlı", "Yeni Klasik Üslup" gibi bir çok değişik isimle anılan Birinci Ulusal Mimarlık ilk örneklerini İstanbul'da vermiş ve İstanbul ile birlikte bir çok Türk kentinde belirgin bir mimari üslup izi bırakmıştır.

Ulusal Mimarlığın ilk dönemi olarak kabul edebileceğimiz İstanbul'daki üretim döneminde ideoloji temeline dayanarak mimarlık alanını besleyen kaynakların devlet eliyle yukarıdan aşağıya doğru da olsa alt kademedeki çeşitlendikçe kendi üslup özelliklerini kazandıkları izlenilmektedir. Ulusal Mimarlık başlığı altında bir "Vakıf Üslubu", bir "Yönetim Üslubu", bir "Şirket-i Hayriye Üslubu" ve bir "Maarif Üslubu"ndan söz etmek mümkündür. Hepsi Birinci Ulusal Mimarlık çatısı altında toplanabilecek olan bu yapılar bir düşünceyi ete kemiğe büründürerek her biri diğerinden kolayca ayırt edilebilecek mimari alt başlıklar yaratmışlardır. II. Meşrutiyet sonrası kent bütününde yaygın kullanımları itibariyle temsil ettikleri grubun mimari bir önerisi ya da dayatması olarak algılanabilecek olan bu yapıların tümü aslında ideolojinin önüne geçmişlerdir. O günün ideolojisi tarih sahnesinden çekileli çok olmasına karşın, bu yapılar uzun yıllar kullanılmış, kanıksanmış ve içselleşmişlerdir. Bu çalışmada seçilen örneklerin yukarıda belirtilen düşünceler doğrultusunda Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin tipik özelliklerini taşıyan, kent içinde yeni bir tanımlama ihtiyacı doğuran yapılar olmasına dikkat edilmiş, okul gibi, iskele gibi, kimi yapı tiplerinde tek üslup olarak Birinci Ulusal Mimarlık'ın kullanıldığı yapılar, kentte belli yapı tiplerine bir üslup standardı getirme eğilimleri ile tercih edilmişlerdir.

Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi, padişahın terk ettiği tarihi yarımada ilk örneklerini vermeye başlar. Meşrutî yönetimin idaresinde yapılan ilk büyük ölçekli örnek Posta Nezareti Binası ve paralelinde Defter-i Hakani devletin elinin hala burada olduğunu, Galata bankerlerinin karşısında müslüman yerleşmede topografyaya göre fazlaca büyük ve gösterişli varlıklarıyla anlatırlar. Özellikle Postahane, çevresindeki yapı ölçeğini değiştirecek denli büyük bir yapıdır. Eminönü-Sirkeci bölgesi de Galata gibi Bizans döneminden kalan tarihi ticaret merkezlerindedir. Fakat Tanzimat'a dek gayrimüslimlerin buraya yerleşimi denetlenmiştir. Oysaki Galata 17. yüzyıldan itibaren dışarıdan gelen gayrimüslimler ve ticarethanelerini Sirkeci ve Haliç'ten buraya taşıyan yabancı kökenlilerle büyümesini sürdürmüştür (Denel, 1982). 19. yüzyıl itibariyle yeni ve büyük kütleli yapı tipleriyle tanışmış olan kent sakini için büyük ölçekli Birinci Ulusal yapıları çok şaşırtıcı olmamalıdır belki ama özellikle cephe düzeni ve bezemede Osmanlı-Selçuklu-Türklük vurgularıyla ve yerli mimarlarıyla, batılı mimarların büyük ölçekli yapılarından farklıdır (Ödekan, 2000).

Aynı bölgede daha sonraki yıllarda ardarda yapılan ticaret yapıları, büro hanlar ise bu yerel örneklerin altını çizer niteliktedir. Bunlar da genel olarak çok büyük ölçekli yapılardır. İşlevleri itibariyle yeni ve plan şemaları ile batılı olan bu yapılar, cephe düzenlerindeki batılı eğitimin izi olan simetrik disiplinlerine karşın tamamıyla yerel öğelerle bezenmişlerdir (Nasır, 1991). Özellikle tarihi yarımada yer alan ticaret yapıları limana ve istasyona yürüyüş mesafesinde, yeni sivil bürokrasinin üyelerinin yaşayabileceği yeterli teknik donanıma sahip büyük şehir yapılarıydı.

Bu bölgedeki han yapılarının planlarının Evkaf Nezareti tarafından 1911 yılında yaptırıldığı bilinmektedir. Bu yapıların yapımına başlangıç yılları 1916-1918 olarak tarihlendirilmiştir. Planlandıkları tarihle inşa tarihleri arasındaki zaman aralığında İstanbul, Balkan Savaşı'nın etkisi altında zor bir dönemden geçiyordu (Tekeli vd., 1992). Ordunun yenilmesi ile birlikte askerler ve göçmenlerin akınına uğrayan

İstanbul'da, gelen bu yeni nüfus için geçici barınaklar temin edilmiş, cami, medrese, han gibi geleneksel kent yapıları bu nüfusun barınma ihtiyaçlarına sunulmuştu. Kolera salgını ile kent nüfusunda büyük kayıpların yaşandığı bu yıllarda İstanbul halkı açlık ve yoksullukla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu sürecin ardından gelen Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da belediyenin işlevi halkın doyurulması meselesi ile sınırlı kalmıştır. Öncelikli ve bu büyüklükte bir sorun her şey gibi yapı faaliyetlerini de sekteye uğratmıştır. Bu dönem ve öncesinde başlanan yapıların inşası ekonomik zorluklar yüzünden uzun yıllara yayılmıştır. Dördüncü Vakıf Hanı bu duruma örnek gösterilebilecek yapılarıdır. 1918'de planlanmasından yedi yıl sonra başlanabilen yapı Cumhuriyet'ten sonra tamamlanarak işletmeye açılabilmiştir. Yeni Postahane Yapısı, Defter-i Hakani ve Vakıf Hanları gibi yapılar Osmanlı Devleti'nin kurumsal yüzünü oluşturarak dünya ekonomisine eklenme süreci içinde yer almışlardır (Tekeli, 1984).

Birinci Ulusal Mimarlık yapılarının birarada, çok yakın mesafeler içinde algılanabileceği bu bölgede hem devleti temsilen, hem de devlet eliyle gelir temini esasına dayalı ticaret hayatının çehresini belirleyen yapılar dönemin en iyi örneklerindedir. Bu yapılar buldukları iş merkezinin yapılarından çok daha büyük ölçekli olmakla birlikte hem ticaret merkezine yeni bir biçim kazandırmış, hem de zaman içinde bu bölgenin dokusuyla ayrılmaz biçimde bütünleşmişlerdir. Yeni yapı gereçlerinin kullanıldığı bu binalar batı esinli kütlelerinin üzerinde, klasik çağ Osmanlı mimari düzenlemeleri ile hacimsel etkilerinin yanında Ulusal bir vurgu ile yerel değerleri kent insanının kullanım alanına sokmuşlardır (Kuran, 1963). Alt kat düzeyinde dükkan sıralarıyla halkın kullanımına açık alışveriş mekanını günlük ticaret hayatına sunan yapılar, Postahane Binası gibi kamu kullanımına açık diğer yapılarla ortak bir hareket alanında biçimsel dillerini egemen kılmışlardır. Galata'daki ticaret merkezinin karşı kıyısında o bölgedeki batı kökenli biçimlenişin tersine yerel biçimlerle ifade edilen bu yapılar iki bölge arasındaki toplumsal katmanların farklılığına ve Osmanlı ekonomisinin büründüğü yeni görünüme bir gön-

derme gibidir. Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi içinde bu türlü yapı örnekleri kentin diğer noktalarında da yer bulmuş fakat bu ölçüde bir bölgeyi biçimlendirmemişlerdir. Yine de değişik yapı tipleri uygulamasında bile üslup özellikleri ilk görüşte ayırt edilebilecek bir mimari anlatım oluşturmuşlardır.

Sirkeci-Eminönü yerleşmesinde ticaret merkezinin yeni mimarlık üslubu Birinci Ulusal Mimarlık olmuştur. Kentin en eski ve önemli alanlarından birine mimari kimliğini yerleştiren Ulusal Mimarlık yapılarının o dönemde ne kadar önemsendiklerini iki büyük Ulusal yapı (Postahane ve Dördüncü Vakıf Han) daha iyi görülebilmesi için aralarındaki yapıların yıkılarak geniş bir yaya alanı oluşturulması düşüncesinden anlamak mümkündür (Yavuz, 1981). Bu yapılar aynı zamanda görülmesi gereken anıtsal binalardır. Ezici büyüklükleri sıkışık geleneksel dokunun içinde seyredilebilirliklerini azaltmıştır. Bunun için gerekli bakış mesafesi ancak açılabilir bir alanla mümkündür. Fakat bu öneri uygulanamamıştır. Bu bölgede Birinci Ulusal Mimarlık'ın 'Vakıf Üslubu' başlığı altında tanımlayabileceğimiz örnekleri yoğunluktadır. Buradaki yayılım alanı Sultanahmet, Şehzadebaşı-Veznecilere kadar uzanır. Defter-i Hakani Binası ile büyük ölçekli ve klasik disiplinde bir yapı ile Sultanahmet'te bir odak noktası oluşturan Ulusal Mimarlık'ın Vezneciler'deki uzantısı Beşinci Vakıf Han'dır. Burada Eminönü'ndeki hanlardan çok farklı ve daha mütevazı ölçekli bir yapı ile karşılaşırız. Han olarak anılmakla birlikte, öğrenci yurdu olarak tasarlanmış olabileceğine dair ihtimaller üzerinde durulmaktadır (Yavuz, 1981). Buradaki ilerleme çizgisi Fatih'teki Ulusal Mimarlık yapıları ile devam eder. Ancak bu noktaya varmadan önce Eminönü merkezli Ulusal'cı bir kent kesiti yaratan aynı akımın mimarlarının tam karşıda Karaköy'de ve Pera'da yaptıkları iş hanlarında farklı bir çizgi izlediklerini görebiliyoruz. Burada inşa edilen yapılar buldukları çevreye uymuşlardır. Karaköy'de Muradiye Han Ulusal çizgiyi detaylarda sürdürürken, Beyoğlu'nda Mimar Kemalettin'in Üçüncü Vakıf Hanı Ulusal Mimarlık çizgisinden çok uzağa düşmüştür. Ulusal ilkelerinden asla taviz vermeyen Kemalettin Bey gibi bir mimarın

bu tutumu mimari ve çevre ilişkisi üzerinde durduğunu gösterir. Karaköy ve Beyoğlu'nda daha sonraki yıllarda yapılan bu tip yapılar Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin cephe düzenlemelerinden esinlenmeleri birer detay unsuru olarak kullanmışlardır. Eminönü-Sirkeci-Sultanahmet çizgisinde kamu ve ticaret yapıları ile yaratılan Birinci Ulusal Mimarlık odağının başarısı kentin bu bölgesinde varolamamıştır.

Yukarıda yarım bıraktığımız çizgide devam eden Birinci Ulusal yapıları Fatih'te küçük bir kent merkezi yaratmayı başarırlar. Tamamıyla Ulusal'cı bir çevredir bu. Belediye binası ve ona daha sonra eklenen daha az özenli itfaiye yapısı ve hemen bu adanın önünde yer alan Mimar Vedat'ın Tayyare Şehitleri Anıtı ve onu çevreleyen park alanı. Modern bir kent algısının küçük bir ön çalışması niteliğindeki bu kurgu, günümüzde hala Fatih sakinlerinin severek paylaştığı bir yaşam alanı yaratmıştır.

Fatih'teki kurgunun bir benzerini Kadıköy'de görmek mümkündür. Neredeyse aynı diyebileceğimiz belediye binası burada anıt ve parkla bütünleşmiş, Birinci Ulusal Mimarlık yapılarından oluşan kent kesiti burada Eski Hal Binası ve Kadıköy İskelesi ile tamamlanmıştır.

Anıt yapmanın Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi içinde Tayyare Şehitleri Anıtı ve Abide-i Hürriyet Anıtı ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Ne var ki bu uygulamada bu dönem mimarlığının kentle ilgili modernist yaklaşımlarının bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Bir başka yönetim yapısı olan Üsküdar Kaymakamlık Binası ise Fatih ve Kadıköy'deki gibi bir grup Birinci Ulusal yapıyla eklenmez. Üsküdar'ın tarihi konumu içinde merkezden uzaktadır ve varolan merkeze alternatif oluşturamamaktadır. Kadıköy'de iskeleden başlayarak, Hal binası ile devam eden ve belediye binası ile sonlanan çizgi Birinci Ulusal Mimarlık'ın başka bir kent odağını yaratır. Kadıköy yakasında yer alan Birinci Ulusal yapı örneklerinden biri de kıyıda yer alan Üsküdar Nemlizade Tütün Deposu'dur. Bu yapı o güne değin kent yaşamında yer almayan büyük depo, antrepo gibi batı kaynaklı yapı-

lara bir örnektir. Sahilin güzel bir noktasında bu kadar büyük ve hantal bir yapının inşa edilmesi dönemin yeni ve güzel kent özlemleri ve atılımlarının oluşturduğu olumlu izlenimi tersine çevirmektedir. Bu durum Metin Sözen'in değindiği, dönemin mimarlarının mimariyi tek bir ürün olarak değerlendirmelerinden kaynaklanıyor olmalıdır (Sözen ve Tapan, 1973). Oysa "mimar" Doğan Kuban'ın belirttiği gibi günümüzde aynı zamanda bir "çevre biçimlendirendir" (Kuban, 1970).

Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nde okul, yönetim yapısı, iskele gibi yapılarda standarda varan bir uygulama vardır. Aynı plan ama daha çok aynı bezeme özellikleri taşıyan yapılar, bu yapıları yaptıran kurumların üslubu haline gelmiştir. Yukarıda değindiğimiz Kaymakamlık yapıları bu duruma iyi bir örnektir. Aynı plan ve bezeme özellikleri taşıyan iki yapının mimarı aynıdır. Buradakine benzer bir uygulamayı İskele yapılarında da görmek mümkündür. Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın temel özelliklerini taşıyan bu yapılar Şirket-i Hayriye'nin siparişi doğrultusunda yapılmışlardır. Hemen hepsi birer küçük köşk görünümündeki bu yapılar, İstanbul'a özgü bir yapılar grubu oluşturmuşlardır. Genellikle Birinci Ulusal'cı çekirdek kent önerisinde ritim merkezli uygulamalarda giriş unsuru, bir çeşit kente açılan kapı durumundadır. Bunların ardından ya kentin varolan tarihsel yapıları, ya da yeni tanzim edilmiş Ulusal'cı yapılar gelir. Kadıköy'de öngörülene uygun bir denge yakalayan bu giriş, Beşiktaş'ta tarihsel dokuyla tamamlanır. İskelede en yakında konumlanan Birinci Ulusal Yapısı Milli Emlak Dükkanları'dır. İskele uygulamaları yeni kent düzeni ve kamu yapılarında yakalanmak istenen standardizasyona örnek teşkil ederler. İstanbul'da özellikle karşı yakada yaşayan insanlar için günlük kullanımın vazgeçilmez ögesi olan iskelelerin Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin özelliklerini taşıması, plan şemalarının benzeşmesi, bezemedeki ortak tercihlerine rağmen her biri özgün ve benzemez olma iddiasını taşırlar.

Aynı amaca hizmet edecek yapılar söz konusu olduğunda benzer plan şemaları ve bezeme özelliklerinin kullanılmasının bilinçli bir tercih

olduğunu görüyoruz. Dönemin başat mimarlık üslubunda inşa edilen yapılarda uygulama kolaylığı, zamandan ve maliyetten tasarruf gibi konuların da göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Çeşitli kurumların Birinci Ulusal Mimarlık Akımı çerçevesinde yaptırdığı yapılar bir süre sonra o kurumların üslubu halini almışlardır. İskelelerde gördüğümüz bu durum benzeri eğitim yapılarında da devam eder. Çalışmada ele alınan okullardan üçü özellikle kayda değer örneklerdir. Üsküdar Ayazma Sultan III. Mustafa Mekteb-i İbtidaisi, Göztepe Mekteb-i İbtidaisi ve Bostancı İbrahim Paşa Mekteb-i İbtidaisi Kemalettin Bey'in benzer cephe düzeni ve bezeme özelliklerini kullandığı yapılarıdır. Yeni ve modern eğitim sisteminin barınakları olacak bu okulların mimarisinin yarattığı etki önemlidir. Çünkü daha sonra İstanbul'da inşa edilen devlet okullarında da Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi etkisi sürmüştür. Eğitim yapılarında Medreset-ül Kuzat medrese eğitiminin modernize edilmesini temsil eder niteliği ile farklı bir anlam taşımaktadır. Bu yapıda bezemeden uzak, bulunduğu çevrenin tarihsel dokusuna saygılı bir yaklaşım vardır. Bu yaklaşımın Sultan Abdülhamid-i Evvel Medresesi'nde (günümüzde Sultan Selim Kız Meslek Lisesi) de devam ettiğini görürüz. Buradaki tarihi kent dokusu neredeyse yapıyla iç içedir. Hemen yanındaki Sultan Selim Camisi'nin yanında ezilmeyen fakat fazla öne de çıkmayan bir denge tutturmuştur mimar. Oysaki yapı plan itibarı ile geleneksel dokunun oldukça dışındadır.

Yapı çeşitliliği açısından zengin bir envantere sahip bu dönemde kentte varolan fakat ilkel koşullarda varlığını sürdüren temel sağlık hizmetlerinin de gelişmesi için çalışılmıştır. Bu konuda modern hastahane yapısı anlamında öncü örneklerden olan Guraba Hastahanesi de Birinci Ulusal Mimarlık'ın kentinde önemli bir yer teşkil etmekteydi. Bütün modern olma çabalarına karşın geleneksel imaret sistemine yakın, pavonlar şeklinde yerleştirilmiş sağlık kompleksi görünümünü sürdüren bu yapı günümüzde de kullanılmaktadır. Geç bir örnek sayılmasına rağmen yapının dışı hala içinden daha önemlidir ve yeni bir fikir ve yeni bir düzen önerisi getirmez.

Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin İstanbul kentine getirdiği yeni yaklaşımın en önemli örneklerinden biri Harikzedegan Apartmanları'dır. Bu çalışmada kamu yapıları başlığı altında değerlendirilen Harikzedegan Apartmanları aslında Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin konut yapılarından. Fakat yapılma amacı ile kamunun yararına sunulmuş bir yapıdır. 1918 Sultan Selim yangınında evsiz kalan aileler için inşa edilmiştir (Cezar, 1963). Sosyal konut diyebileceğimiz bir anlayışta ele alınan yapıda İstanbul kentinin yaşam alışkanlıklarının dışında tasarlanmış bir ortak kullanım alanı önerisi vardır. Hepsi ortak alana açılan ev-odalar burada barınan bireylerin sosyal yaşantısını kökten değiştirmiş olmalıdır. İç kapalı yaşayış burada zorunlu bir paylaşımı gerekli kılan mimari şartların yönlendirmesiyle dışa dönük hale gelmiştir. Ortak kömürlük, çöp odaları, çamaşırhane gibi birimler o günün koşulları kadar sonraki uzun yıllar için de çok sıradışı ve "lüks" kabul edilen uygulamalardır. Öyleki zor durumdaki aileler için yapılan bu yapı, varlıklı ailelerden büyük rağbet görmüş, daire fiyatları yükselmiştir. Yapılış amacındaki zaruriyetin üstünde bir maliyetle ele alınan bu yapılar kentte mimarının sosyal yaşam ve sosyal tabakalaşma ölçütlerini ne denli değiştirebileceğine önemli bir örnektir. İstanbul'un yüzyıllarca önemli problemlerinden olan yangınların yarattığı zarara insani ve rasyonel bir çözüm önerisi getiren yapı, uygulamada topografya kullanımı, bezeme, maliyet gibi pek çok açıdan ifrata varan bir irrasyonellik sergiler. Bir süre varlıklı aileler için farklı ve prestijli bir tercih olan yapı grubunun asıl çelişkisi düşük gelirli ailelerin kullanımındayken ortaya çıkmıştır. Yıllar içinde balkonlarına ve iç sokaklarına çamaşır asılan yıpranmış bir yapıya dönüşen bu apartman, Laleli ve çevresinin değişen sosyal tabakalaşmasını yansıtır. Gelir düzeyi yüksek ailelerin daha mutena semtlere gidişi ve yeni yapılaşmanın o merkezlere yönelişi, bulunduğu çevrede ayrık duran yapıya başka işlevler yüklenmesine sebep olmuştur. İstanbul'da pek çok büyük ölçekli yapının bilinen sonunu paylaşan yapı otele dönüştürülmüştür. Bu yapı, toplumdaki sosyal dönüşümün yaşayan bir göstergesi görünümündedir. Gerçek yapılaşma amacına bakıldığında burada oturmak zorunda olan mağdur

aileler için geleneksel yaşam tarzlarının dışında bir konfor öneren bu yapı, yine o geleneği sarstığı için modernist bir dayatma olmalıdır. Zaman içinde işlevsizleşen ortak kullanım alanları bu duruma örnektir.

Değerlendirme ve sonuç

Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nde üretilen yapıların biçimleniş temelinde batılı ve yerel olanın çelişkisi ve ilişkisi yatmaktadır. İlk örneklerini yoğun olarak İstanbul'da gördüğümüz Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi yapıları bütün bu temelden yararlanırken, aynı anda Tanzimat'tan beri modernleşme meselesine hız veren yönetimlerin eşliğinde yeni bir İstanbul'un şekillenmesini de sağlıyorlardı. Değişmeye başlayan kente büyük kâgir yapılar gelmişti. Yeni açılan yollar, yeni ulaşım olanakları, değişen ekonomi ile birlikte gelişen iş merkezleri, burada yükselen devleti ve otoriteyi simgeleyen kurumsal yapılar, bunların yapımında kullanılan yeni teknolojiler ve yeni malzemeler evcil ölçekli yapı sisteminde hayatını sürdüren kentli birey için büyük ölçekler getiren şaşırtıcı değişiklikler olmalıdır. Bu değişimin sonucunda varılan noktada kent hayatına giren apartmanlar toplumsal ve kültürel dizgelerin dönüşsüz biçimde kırılmasını da beraberinde getirmiştir.

Bütün bu gelişim sürecinde 1908 sonrasında Birinci Ulusal Mimarlık Akımının uzun yıllar kentleşme ve kent bütününe yeni yapılar getirme görevini üstlendiği görülmektedir. Yukarıda sayılan gelişmelerin temsili olan yeni yapı tiplerinin hepsinde Birinci Ulusal Mimarlık Akımı içinde yeni yapılar üretilmiştir. Bu yapıların kullanımıyla kent yaşamına giren yeni unsurlar kentle birlikte kentliyi de değiştirmiştir. Bu dönem yapı üretiminde bazen tek bir yapıyla değişen çevre, bazen yeni işlevleri barındıran yapıların yakın çevrelerde konumlandığı bir Birinci Ulusal Bölgesi haline gelmiştir. Eminönü-Sirkeci İş Merkezi veya Üsküdar-Kadıköy arasındaki kent parçası gibi bölgeler barındırdıkları Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi yapılarıyla yeni bir çehre kazanmışlardır.

Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Yapıları eğitilmiş mimarlar elinde şekillenmiş yeni yapı tip-

leri, yeni bina ölçekleri, yeni inşaat teknikleri ve özgün bezeme özellikleri ile İstanbul kent bütününe yeni bir bakış getirmişler, geçmiş dönemlerin mimarisinden beslenirken yeni olanı ara-maktan vazgeçmemişlerdir. Özellikle tarihsel ve siyasal anlamda bir geçiş döneminde İstanbul'daki eski olan ama uyulması zorunlu kuralları da beraberinde getiren tarihi çevreye uyum meselesinin ve yönetimin etkin yaklaşımının, Ankara'daki kentleşmeden farklı olarak daha zor koşullar önerdiği açıktır. Ankara'dakinden farklı olarak yeni bir kent önerisinin içinde değil, yenileşmek isteyen bir kentin içinde başarı ile uygulanmış olması bu gün İstanbul'un tarihi dokusunun bir parçası olarak yerini muhafaza etmesini sağlamıştır.

Kaynaklar

- Can, C., (1995). Levantine architects in Post-Tanzimat İstanbul achitecture, in *Architettura e architetti Italiani ad Istanbul tra il XIX e il XX secolo*, 58, M.S.Ü Konferans, İtalyan Kültür Enstitüsü, İstanbul.
- Cezar, M., (1963). Osmanlı Devrinde İstanbul yapılarında tahribat yapan yangınlar ve tabii afetler, *İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enstitüsü Araştırma ve İncelemeleri I*, 327-393, Berksoy Matbaası, İstanbul.
- Denel, S., (1982). Batılılaşma sürecinde İstanbul'da tasarım ve dış mekanlarda değişim ve nedenleri, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara.
- Kuban, D., (1970). Gelecek açısından günümüz mimari ve şehircilik uygulamalarının eleştirisi, *Mimarlık Dergisi Yayınları*, Çeltüt Matbaası, İstanbul.
- Kuran, A., (1963). Çağdaş mimaride madde ve ruh XX: Yüzyılda Batı Mimarisiyle Türk Mimarisinin gelişmesi hususunda mukayeseli bir çalışma, içinde *İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enstitüsü Araştırma ve İncelemeleri I*, 415-434, İstanbul.
- Nasır, A., (1991). Türk Mimarlığında yabancı mimarlar, *Doktora Tezi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ödekan, A., (2000). Cumhuriyet Dönemi:1923-1950: Mimarlık, içinde *Çağdaş Türkiye 1908-1980, Türkiye Tarihi 4*, 542-554, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul.
- Saner, T., (1988). 19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda Orientalist Akım, *Yüksek Lisans Tezi*, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

- Sözen, M., ve Tapan, M., (1973). 50 Yıllık Türk Mimarisi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Sözen, M., (1984). Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı, İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Tekeli, İ., (1984). The social context of the development of architecture in Turkey, in *Modern Turkish Architecture*, Ed. By: Holod and Evin, University of Pennsylvania Press, 34-51, U.S.A.
- Tekeli, İ., Şenyapılı, T., Türel, A., Güvenç, M., ve Acar, E., (1992). Development of Istanbul metropolitan area and low cost housing, Turkish Social Science Association Municipality of Greater İstanbul, in IULA-EMME-International Union of Local Authorities Section for The Eastern Mediterranean and Middle East Region, 21-27, İstanbul.
- Yavuz, Y., (1981). Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi ve Mimar A. Kemalettin Bey, *Doktora Tezi*, İ.T.Ü., O.D.T.Ü. Basım İşliği, Ankara.
- Yavuz, Y., Özkan, S., (1985). Osmanlı Mimarlığının son yılları, içinde *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, 1078-1090, İletişim Yayınları, İstanbul.